

Гончар А.Ф
доктор економічних наук, професор
Національний технічний університет України "КПІ"

ПРАКТИЧНА КОРИСНІСТЬ КАТЕГОРІЇ ВАРТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню досить полемічної проблеми щодо застосування теорії вартості у господарській діяльності. Відсутність конкретного реально визначеного показника вартості на мікро- чи макро- рівні робить її незважаючи на обґрунтованість, лише теоретичною, абстрактною. Це відноситься не тільки до суб'єктивістської теорії вартості на основі граничної корисності, а і об'єктивістської на основі витрат робочого часу. У зв'язку з цим застосовуються у практиці господарювання так звані модифікації вартості (замінники), коли йдеться, як правило, про різні цінові економічні показники у грошовому виразі. У статті йдеться також про застосування категорії граничної корисності.

The article is dedicated to a fairly polemical issue that has to do with the application of cost theory in domestic activity. The lack of a specifically determined cost index on the macro- and micro- levels makes it, regardless the substation, only theoretical, abstract. This concerns not only the subjectivists cost theory on the bases of a bordering utility, but is also related to the objectivists on the bases of cost expenditures of time labor. In relation to this, in the domestic practice the so-called cost modifiers (substitutions) are applied, when implying, as a rule, different economical price indexes in monetary expression. The application of the category of boundary utility theory is also looked into in the article.

Ключові слова: вартість, теорія, корисність, ціна, трудомісткість, категорія, показники, уречевлена, граничні.

Вступ

Деідеологізація економічної теорії в умовах формування ринкової економіки дозволила розширити рівень досліджень проблем цієї науки у зв'язку із вільним залученням багатопланових результатів праць американських і західноєвропейських вчених. Ліквідація ідеологічних бар'єрів сприяє значному розширенню базових наукових теоретичних досліджень, усуненню деяких стереотипів, оскільки погляди вітчизняних (насамперед радянських часів) і зарубіжних вчених, як відомо, часто відрізняються, інколи суттєво. Процес суперечливого формування нової економічної теорії повинен критично враховувати досягнення вітчизняних і західних вчених.

З цієї точки зору заслуговують на увагу теоретичні і практичні проблеми вартості, з якої мають місце докорінні відмінності у поглядах на сутність і роль

цієї економічної категорії. Якщо перші в основному розділяють погляди класиків щодо вартості і вважають її основоположною категорією у ринковій економіці, то другі є представниками неокласичної школи економічної теорії і не приділяють їй помітної уваги [6, с.77].

Постановка задачі

Необхідно дослідити питання корисності категорії вартості на основі її практичного застосування у господарській діяльності, виходячи з теоретичних положень двох основних теорій вартості — класичної і неокласичної. На цій основі зробити висновок щодо практичної корисності категорії вартості і її застосування у різних сферах економічної, статистичної, бухгалтерської, бюджетної, банківської та інших видів діяльності.

Методологія

Дослідження ґрунтується на загальнонаукових та спеціальних для економічної теорії методах пізнання, зокрема, діалектичному, науковій абстракції, дедукції та синтезу, аналізу, системного і комплексного підходу.

Дослідження базується на таких принципах:

- обов'язкова єдність теорії і практики;
- виключення ідеологічних бар'єрів і усталених стереотипів;
- порівняльний аналіз різнонаправлених поглядів;
- підтвердження деяких висновків аналізу результатами розрахунків;
- аналіз застосування конкретних вартісних (цінових) показників у практиці господарювання;

Результати дослідження

Теорія, як відомо, навіть найкраща повинна бути підтверджена практикою. З цієї позиції слід розглянути дотримання цієї вимоги щодо теорії і практики застосування категорії вартості. В економічній теорії найбільш популярні, як відомо, дві основні теорії — класична і неокласична. Першу поділяють в основному українські вчені, другу — західні вчені, хоча слід зазначити, що з реформуванням економіки дисципліна “Мікроекономіка” викладається у наших навчальних закладах в основному за неокласичними поглядами.

Як відомо, класики і марксистичні вважають, що основу будь-якого товару чи послуги складає лише праця (жива і уречевлена у товарі). Це трудова теорія вартості. Неокласики розглядають вартість як категорію в основі якої знаходиться гранична корисність товару. Оскільки корисність має завжди суб'єктивний характер в залежності від конкретних покупця і продавця, то теорія названа суб'єктивістською, а оскільки кількість витраченої праці можливо вимірювати конкретною величиною, то перша теорія є об'єктивістською.

Геніальність поглядів представників трудової теорії вартості полягає в тому, що так як будь-який товар створюється працею людини, то він є згустком витраченого робочого часу. Це не викликає сумніву при спрощеному прояві

цього наслідку діяльності, тобто при виготовленні товару вручну. Проте із механізацією ручного процесу і застосуванням відповідних знарядь праці, а також одержаних людиною раніше предметів представить товар як згусток людської праці, а тим більше виміряти кількість витраченого робочого часу уже складніше, оскільки знаряддя праці використовуються тривалий період, а витрати робочого часу на їх виготовлення, як і на предмети праці, на жаль, не відомі.

Якщо допустити теоретично, що витрати часу на виготовлення засобів виробництва відомі, то справа залишається лише за методикою їх розподілу між продукцією, яка виготовлена за їх допомогою. Проте до цього часу трудомісткість їх виготовлення з урахуванням не тільки живої, а і уречевленої праці, яка втілена у засобах виробництва, на жаль, не визначається. Отже, можна констатувати, що об'єктивність трудової теорії вартості на основі робочого часу реально не підтверджена. Не визначається показник вартості на рівні підприємства чи іншому рівні, не використовується він у мікроекономічному чи макроекономічному аналізі. Використовуються різні цінові показники, які називаються вартісними.

Як відомо, починаючи з 60-х років попереднього століття, радянські вчені провели значні дослідження щодо визначення трудомісткості продукції: технологічної, повної (міжгалузевої), народногосподарської. Проте конкретні позитивні досягнення мали місце лише у визначенні трудомісткості технологічної і міжгалузевої, тобто за витратами живої праці. Розрахунки народногосподарської трудомісткості, тобто з включенням уречевленої праці не увінчались заслуговувачим на увагу успіхом, який дозволив би широке реальне застосування методики.

Отже, трудова вартість товару, яка є втіленням витрат часу, незважаючи на її наукову обґрунтованість і можливість застосування при обміні товарів в якості загального еквівалента не знайшла, на жаль, реального практичного підтвердження як не пройшла на даному етапі історичної перевірки важлива ідея марксизму щодо побудови світлого майбутнього — комунізму.

Між тим, в основі цієї ідеї знаходиться, як відомо вартість, точніше додаткова вартість, котру створює наймана робоча сила. Справа лише в тому що указану додаткову вартість слід справедливо використати на користь тієї ж робочої сили, а не в якості надмірного стимулювання власників засобів виробництва.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що вартість згідно трудової теорії класиків і марксистів категорія така ж абстрактна, уявна, не конкретна, як і у суб'єктивістській теорії неокласиків на основі суб'єктивного підходу про корисність і граничну корисність товару, яку неможливо виміряти. Отже, різні за теоретичною обґрунтованістю теорії важливої категорії вартості мають аналогічний з точки зору практичного застосування наслідок — неможливість вимірювання, відсутність кількісного виразу. Таке тлумачення надає західним вченим можливість застосовувати переважно ціновий, грошовий еквівалент будь-якого товару чи послуги, який знаходиться на поверхні і має кількісний вираз.

Між тим, у нашій економіці має місце надто часте застосування цієї категорії, як конкретного економічного показника на різних рівнях управління. Таких показників застосовуються десятки, навіть сотні. Вони використовуються всюди, де надається грошовий, ціновий вираз, навіть у побуті, наприклад: “Вартість проїзду у мікроавтобусі 1 грн”, замість “Ціна проїзду 1 грн”. Для підтвердження такого вільного застосування категорії вартості проаналізовано деякі економічні показники. Для характеристики, наприклад, основних фондів застосовуються такі показники: вартість балансова, первісна, відновлювальна, залишкова, ліквідаційна, переоцінена, справедлива. Між тим, при здійсненні всіх господарських операцій, пов'язаних з придбанням обладнання, йдеться тільки про ціну (не вартість), а уже після його монтажу на підприємстві воно одержує назву первісна вартість. Або ж вартість, яка амортизується згідно з стандартом бухгалтерського обліку N-7, — це “первинна або переоцінена вартість за вирахуванням її ліквідаційної вартості”. [14] Якщо ціна — це грошовий вираз вартості, то як одночасно вона може коливатися навколо вартості, тобто навколо себе. Правда, ціна у такому випадку розглядується як модифікована форма вартості. Вважається, що ціна товару в момент продажу відображає, модифікує, проявляє його вартість, яка створена при виготовленні. Виходить, що до настання акту продажу, купівлі товару він взагалі не мав вимірної вартості.

Не зовсім зрозуміло, як можна переоцінити вартість, згідно указанного стандарту. Якщо вартість товару — це “уречевлена в товарі суспільно необхідна праця товаровиробників” [4, с.165] або ж “Величина вартості окремого товару визначається кількістю праці затраченої на його виробництво” [3, с.77], то отже, вона постійна, уже витрачена і не може бути перерахована (переоцінена), а лише уточнена з якихось причин. Думається, що йдеться не про переоцінену вартість основних засобів, а про переоцінені основні засоби у зв'язку з відповідним зростанням ціни обладнання в умовах інфляції. Первісна вартість складається згідно указаному стандарту не з окремих вартостей, а сум витрат на придбання основних засобів, в тому числі ціни, можливо мита, транспортних, монтажних витрат і т.д.

Стає очевидним, коли йдеться про показники необоротних активів у грошовому виразі, то вживається додатково термін “вартість”. Між тим, він зовсім не вживається, коли йдеться у бухгалтерському балансі аналогічно про оборотні активи (окрім “чиста реалізаційна вартість” і “первісна вартість”) чи власний капітал, зобов'язання.

Таким чином, у розглянутих показниках бухгалтерського і статистичного обліку ціна (витрати) замінюється категорією “вартість”, вимірником якої є насамперед час, а не гроші, котрі виконують функцію масштабу ціни.

Аналогічний аналіз застосування цінносних показників можна провести з будь-якої іншої сфери економічної, бухгалтерської, інвестиційної, банківської, статистичної чи іншої діяльності. Нами розглянуті, зокрема, показники з питань оцінки об'єктів приватизації. У Національному стандарті N 1 [9] і Методиці оцінки майна [7] застосовуються такі так звані модифікації (типи, види) вартості:

поточна, ринкова, ліквідаційна, відтворення, залишкова, інвестиційна, оціночна, дійсна, чиста, оборотних активів, внесків, спеціальних акцій і т.д. Очевидно, як і в попередньому аналізі з основними засобами йдеться про різну ціну об'єкта. Думається, що більш зрозуміло і правильно застосовувати категорію “ ціна ”, тобто поточна, ринкова, дійсна, чиста і т.д. ціна. Інша справа, коли указані типи вартості майна розглядаються у зарубіжних джерелах у залежності від його корисності, цінності.

Узагальнюючи приведений матеріал аналізу, можна зробити висновок про надто широке застосування у практиці господарювання категорії вартості навіть там, де можна використати цілком обґрунтовано і зрозумілу категорію “ ціна ”.

Звертає на себе увагу дещо стримане відношення до категорії вартості в економічній теорії і практиці за рубежом. Характерним є, наприклад, економічне обґрунтування інвестиційних проектів, де застосовується велика кількість різних показників, що характеризують результати та “ издержки ” (витрати) (на жаль, в українській мові немає дослівного аналогу цієї категорії).

Витрати, а не вартості розрізняють виробничі та інвестиційні. Результатом розрахунків ефективності є чистий дисконтований дохід, а не чиста дисконтована вартість. У відомому підручнику П. Самуельсона [16] теорії вартості виділено лише 5 стор. (30-34 с.) і тільки з позиції аналізу парадоксу вартості, який не зміг пояснити А. Сміт.

Інколи вартість товару замінюється показником продуктивності праці. Наприклад, в “ Економічній енциклопедії ” [4] говориться, що “ мало хто з економістів звертає увагу на вартість товару в чистому вигляді як категорію продуктивних сил, хоч добре знайомий з нею під назвою “продуктивності праці”. „Якщо кількість виробленої продукції позначити N , а витрати часу на її виготовлення Q , то продуктивність праці визначатиметься як N/Q , а вартість товару $-Q/N$ ” [4, с.165]. Проте останній показник — це трудомісткість продукції, яка відображає витрати лише живої праці на виготовлення продукції. Визначення повних витрат праці, включаючи уречевлену в засобах виробництва, тобто розрахунок народногосподарської трудомісткості, є досить складним і не знайшло широкого реального застосування в економіці.

З цієї точки зору представляють інтерес розрахунки автора народногосподарської трудомісткості виробництва 1т. цукру в цукровій промисловості у період її найбільш високого рівня розвитку (кінець 80-х років ХХ ст.), а також міжгалузевої трудомісткості 1т. хліба. Структура сукупних витрат живої і уречевленої праці на виробництво 1т. цукру складала (%): жива праця на виробництві сировини — 43, на її транспортуванні і переробленні — 13, уречевлена праця у засобах праці — 44 . Структура міжгалузевої трудомісткості виробництва 1т. цукру наступна (%): витрати праці на виробництві сировини 77, на її транспортуванні — 7, переробленні — 16. Структура витрат живої праці на виробництві 1т. хліба така (%): виробництво зерна — 44, заготівля зерна — 2, виробництво муки — 6, хлібопечення — 47.

Виходячи з цих матеріалів можна зробити наступні висновки. По-перше, витрати на виробництво одиниці продукції безпосередньо в галузі складають незначну частину повних витрат живої і уречевленої праці. Отже, витрати живої праці недостатні для достовірного відображення повної трудомісткості виробництва продукції. По-друге, сукупні витрати праці на одиницю продукції представляють інтерес з точки зору достовірності аналізу динаміки продуктивності праці, особливо за тривалий період у зв'язку з підвищенням її продуктивної сили, а не визначення вартості. По-третє, використання сукупної (народногосподарської) трудомісткості виробництва продукції, навіть без врахування складності її розрахунку, навряд чи буде сприяти докорінному удосконаленню визначення вартості як загального еквіваленту обміну. По-четверте, грошова оцінка витрат уречевленої і живої праці зовсім різна у зв'язку з різним часовим періодом їх застосування. По-п'яте вартість на основі робочого часу не відіграє суттєвої ролі в умовах ринкового механізму на формування еквівалента обміну з врахуванням попиту і пропозиції, скоріше навпаки суб'єктивна корисність є більш діючим чинником формування ціни як еквіваленту обміну.

В основу другої теорії вартості покладено, про що йшлося раніше, граничну корисність. Згідно поглядам неокласиків вартість товару визначається його цінністю, корисністю, точніше граничною корисністю, тобто корисністю останньої одиниці товару, яка може задовольнити останню потребу у конкретній споживній вартості покупця. Оскільки товар має спадну корисність по мірі насичення ним ринку, то вартість і ціна відображають граничну корисність. Ціна знижується допоки не буде продана остання одиниця товару. Покупець отримує більші вигоди на початку продажу, оскільки товар спочатку має більшу цінність, гранична корисність усереднює вартість і ціну. Споживач оплачує якби останню одиницю товару, а отримує вигоди від того, що вона нижча, ніж середня за весь проданий на ринку товар, так як вона склалась під впливом різних цін (високої спочатку і низької на завершенні продажу [16]). Гранична корисність є одна із системи граничних показників, запропонованих марксіналістами. Вони і їх послідовники вважають на відміну від класиків, що в економічному аналізі слід застосовувати граничні, а не тільки середні величини. Серед них гранична корисність, гранична продуктивність, граничні витрати, граничний дохід, граничний продукт і т.д. Це сприяє поглибленню економічного аналізу, оскільки на зміну середнього показника впливає остання додаткова одиниця сукупності. Граничний показник — це той, який знаходиться в кінці ряду величин як додатковий. Нова середня величина показника ряду величин буде зростати, якщо додаткова величина (гранична) буде більша за середню базову і навпаки. Як відомо, граничні показники у нас до переходу на ринкові умови господарювання не застосовувалися, оскільки єдино правильною визнавалась трудова теорія вартості.

Слід зазначити, що інколи у наукових дослідженнях використовувалися подібні показники, хоча вони мали іншу назву. Так, наприклад в дослідженнях впливу

нової техніки, науково-технічного прогресу на ефективність виробництва розраховувалися так названі прирістні показники. Оскільки показники ефективності нової техніки були більш високими вони позитивно впливали на формування середньої ефективності виробництва в цілому [19]. Зараз граничні показники слід більш широко застосовувати за призначенням в практиці економіки. Між тим, використовується указана категорія граничності часто не за призначенням і має інше значення. Ці показники є часто не граничними за своєю суттю, а характеризують певне нормативне обмеження, яке регулюється законами, указами Президента, постановами Кабінету Міністрів, НБУ, іншими виконавчими органами господарського управління. Вони мають нормативно-правовий, а не аналітичний характер. В якості ілюстрації можна назвати такі деякі приклади. НБУ установлені граничні суми готівкового розрахунку одного підприємства (підприємця) з іншим протягом одного дня [13]. Постанова правління НБУ від 09.02.05 N32-15 так і називається “ Про встановлення граничної суми готів кого розрахунку ”. У Державному бюджеті України, наприклад, на 2007 рік [15] категорія “ граничний ” застосовується завжди там, де встановлюється обмеження. Наприклад, встановлюється граничний розмір дефіциту Державного бюджету України, граничний розмір внутрішнього і зовнішнього боргу України. В той же час застосовується відповідно до своєї сутті показники максимального чи мінімального розміру пенсії, мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму, (а не граничного розміру). Проте говориться щодо пенсії “ без обмеження граничного розміру ” [ст.71, п.20].

Цей термін широко застосовується у будь-яких сферах господарської діяльності, навіть у технічній, наприклад гранично-допустимі показники витрат чи витрат у технологічному процесі та ін. Сама за себе говорить постанова Кабінету Міністрів “ Про граничний розмір коштів замовників, що застосовуються для розвитку інженерно-транспортної та спеціальної інфраструктури населених пунктів ” від 01.02.07 або ж постанова про встановлення граничних розмірів оплати населення за житлово-комунальні послуги, де надається величина показників у межах “від” - “до”. Інколи застосовується термін гранична ціна, замість терміну максимальна ціна, наприклад, на газ.

Слід зауважити, що в умовах державного регулювання ринкової економіки часто застосовуються не граничні показники, а різні обмежувальні показники з цін, обсягів виробництва, закупівель, продаж, тарифів, експорту, імпорту, грошей, фінансування і т. д, оскільки вони надають величину не останньої одиниці, а сумарної кількості (обсягу, витрат, коштів, фінансування, закупівель, продаж, експорту і т. д), а також середню ціну, включаючи ціну останньої одиниці, суму грошей, яка обмежена з двох сторін.

Установлена державою фіксована ціна чи рентабельність продукції може бути, на наш погляд, граничною лише за умови, що вона єдина, а отже і перша і остання її одиниця реалізується за одною ціною.

Висновки

Рівень практичної корисності (значущості) категорії вартості не відповідає рівню її теоретичної обґрунтованості і важливості. Основна причина полягає у неможливості широкого реального кількісного вираження вартості. Вона залишається все ж таки уявною, абстрактною, віртуальною. Велика кількість конкретних показників ринкової економіки є звичайними цінносними, а не модифікованими вартісними, як їх називають. Достовірність і практична корисність категорії вартості не зміниться навіть при можливості її розрахунку виходячи з трудової теорії як повної народногосподарської трудомісткості з урахуванням живої і уречевленої праці. Найбільш повну характеристику товару надає у ринкових умовах його цінність, ціна, яка фокусує в собі вплив всіх чинників, а не тільки витрат часу.

Слід застосовувати у практиці господарювання категорію граничної корисності чітко, згідно її сутті, а не як обмежувальний показник.

Література

1. Вальтух К.К Информационная теория стоимости [Текст] — Новосибирск: Наука. Сиб. изд. Фирма РАН, 1996 г.- 413с. — ISBN 5-02-03/065-4
2. Гриценко А.А. Развитие форм обмена, стоимости и денег [Текст]. — К. : Основа, 2005.-187 с. — ISBN 966-699-128-4
3. Генеза ринкової економіки: Навчальний економічний словник довідник. / За наук. ред. Г.У Башнянина і В.С Іфтемічука [Текст]. — 2-ге видання — Львів: “Магнолія” — 2006, 2007- 688с. — ISBN 966-8340-14-1
4. Економічна енциклопедія [Текст]: В двох томах. Том 1.- К.: Академія, 2001. — 814 с. — ISBN 966-580-077-9 (Т. I)
5. Економічна теорія: Політекономія [Текст] Підручник (За ред. В.Д. Базилевича — 6-те вид.- К.: Знання-Прес, 2007.- 719 с. — ISBN 966-311-049-х
6. Кривенко К.Т. Теорія вартості і мінової вартості [Текст] .— К.: КНЕУ, 2004. — 226 с. — ISBN 966-5742-713-6
7. Методика оцінки майна [Текст] .: Затв. пост. КМУ від 10.12.03 N 1891 -
8. Національні стандарти бухгалтерського обліку в Україні: Збірник нормативно-правових актів. [Текст]. - К.: Юрінком Інтер, 2000.-232 с. — ISBN 966-8340-14-1
9. Національний стандарт N 1 “ Загальні засади оцінки майна і майнових прав”: Затв. Пост. КМУ від 10.09.03 N 1440.
10. Николаев А.Б Теория трудовой теории стоимости и современность [Текст]. - М.: Международные отношения, 2003.- 192с. — ISBN 5-7/33-1175-9
11. Ніколенко С.С. Товарне виробництво і закон вартості в сучасній

- високорозвинутій економіці. [Текст] автореферат дисертації доктора економічних наук. - К.: 1994.
12. Основи економічної теорії. [Текст]: політекономічний аспект [Текст]: Підручник - 5-те вид. (Відп. ред. Г.Н. Климко –К.: Знання-Прес, 2004.-615 с. – ISBN 966-7667-98-1
 13. Положення про введення касових операцій у національній валюті В Україні [Текст]: Затв. Пост. Правління НБУ від 15.12.04. N 637.
 14. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 “Основні засоби” [Текст].
 15. Про державний бюджет України на 2007 р. [Текст].– 19.12.06. N 48-V.
 16. Самуельсон П. Економіка [Текст]: В 2-х томах.- М.: НПО “Алгон” ВНИИСИ, 1992. Т. I – 334 с., Т. II – 416 с. – ISBN 5201-09 971-8
 17. Семенищев С.А. Всеобщий закон стоимости. [Текст]. – М: 2001.- 35 с. – ISBN 5-201-03287-7
 18. Светлов Н.М. Стоимость в экономических системах [Текст]: Учебное пособие. – М.: МСХА, 2000. – 71 с. – ISBN 5-7230-0496-4
 19. Технический прогресс и эффективность капитальных вложений [Текст]: К.: Наука, 1974.- 287 с.
 20. Хикс Дж. Р. Стоимость капитала [Текст]: Пер. с англ. (Общ. ред. и вступ статья Р.Й. Энтова.- М.: Прогресс, 1993. -488 с. – ISBN 5-01-004312-2